

ความสัมพันธ์แห่งหลักพุทธปรัชญา กับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

อ.อรุณ ศิริจานุสรณ์ *

บทคัดย่อ

“การพัฒนา” ภายใต้หลักเศรษฐกิจพอเพียง เป็นสาเหตุสำคัญสู่การเปลี่ยนแปลง ทั้งเชิงจิตวิญญาณและกายภาพ จนต้องมีกระบวนการแก้ไขปัญหาด้วยการใช้หลักพุทธธรรมเป็นแนวทางในการพัฒนาที่พอเพียง ซึ่งส่งผลให้มีผลงานที่สนับสนุนการพัฒนาด้านต่างๆ ปรากฏออกมาให้เห็นอย่างต่อเนื่อง งานวิจัยนี้จึงต้องการชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลของหลักพุทธธรรมที่มีคุณภาพต่อการพัฒนาชีวิต ที่มีความสอดคล้องตามหลักทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียง มีข้อค้นพบว่า นวัตกรรมสู่เปลี่ยนแปลงการพัฒนาชีวิตที่พอเพียงจะเกิดขึ้นได้ ไม่สามารถอาศัยเฉพาะระบบทางสังคมอย่างระบบเศรษฐกิจ กฎหมายและเทคโนโลยี แต่ยังอาศัยการพัฒนาปัจจัยทุกด้านที่สัมพันธ์กับชีวิตของมนุษย์ โดยเฉพาะระดับของจิตที่สูงขึ้น ส่งผลให้มนุษย์มองเห็นภาพรวมของปรากฏการณ์ รวมทั้งเห็นข้อดี ข้อด้อยของทุกศาสตร์และทุกกลุ่มบุคคล จนสามารถบูรณาการข้อดีเหล่านั้นอย่างสมดุล เกิดเป็นแนวทางที่ช่วยนำพาออกจากวิกฤต กลับคืนสู่ความสมดุลและพอเพียง

คำสำคัญ : หลักพุทธธรรม นวัตกรรม การพัฒนาชีวิต หลักทฤษฎีเศรษฐกิจพอเพียง

* อาจารย์ประจำภาควิชาการตลาด คณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Abstract

The development under the sufficiency theory has contributed to change, in both spiritual and physical dimensions, that the Buddhist economic to guideline has to develop at sufficiency. Such announcement has stimulated lots of results supporting in various aspects. So, this research aims at revealing the influence of Buddhist economic toward to lift for sufficiency theory. The findings indicate that the transformation toward to lift-dimensions for sufficiency, not just development social system such as economics, regulations, and technologies. It is especially crucial to note that only with maturity of consciousness lifted above ego, could human see the holistic realm of the phenomenon, including the advantages and disadvantage of every sciences and everyone. This seeing, in return, would enable human to integrate all advantages in a balance manner, resulting in appropriate approaches to take out of the crises, toward balance and sufficiency.

Keywords : Buddhist Economic Innovation
Toward to lift develop Sufficiency Theory

บทนำ

ปัญหาสำคัญของมนุษย์ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ที่พบเห็นไม่เว้นในแต่ละวันนั้น เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับการดำเนินชีวิตอันเกิดจากความปรารถนาจะนำชีวิตให้มีความปกติสุข ปัญหาดังกล่าวนั้น ย่อมเกี่ยวข้องกับร่างกายและจิตใจ เมื่อเกิดปัญหาขึ้นทางกาย ถ้าไม่มีผลกระทบกับทางใจก็ย่อมสามารถที่จะทำให้เกิดความสงบสุขของตนเองได้บ้าง แต่ถ้าเกิดกับจิตใจเมื่อใดปัญหาต่างๆ เหล่านั้นจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสังคม เกิดความกระทบกระเทือนต่อความรู้สึกของสังคมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะในทางที่เป็นความเข้าใจผิด ดำเนินชีวิตแบบผิดๆ แม้จะคิดมาก พุดมาก ทำมากๆ และรวดเร็วก็จะเกิดความผิดมากและเร็วมากติดตามมาเป็นทวีคูณ เช่น ความเข้าใจผิดโดยการเห็นทุกอย่างเป็นทุนนิยม เน้นทุนนิยม เพื่อทุนนิยมมากๆ เข้า บุคคลและสังคมนั้นย่อมมีมโนทัศน์ที่มองมนุษย์ในฐานะที่เป็นต้นทุนสูงหรือต่ำ ทำกำไรให้ตน หรือกลุ่มของตนหรือไม่

เมื่อเรามองดูโลกตามความจริงได้ว่าเป็นเสมือนมนุษย์ผู้หนึ่งของระบบความรู้สึกลึกซึ้งคิด ปัญญาผู้นั้นคิดแต่เรื่องวัตถุ เพื่อสนองตอบทางสัมผัส ความเจริญวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี อันเป็นลักษณะที่สัมผัสจับต้องพิสูจน์ได้ จึงยอมรับว่าสิ่งนั้นมีอยู่จริง ในส่วนที่สภาพของจิตใจ สติปัญญา ความสำนึกรับผิดชอบทางศีลธรรมเห็นด้วยใจและความสว่างแห่งปัญญานั้น กลับไม่ได้การสนับสนุนหรือไม่สนใจ เพราะคนส่วนใหญ่เข้าใจความจริงที่เป็นเช่นนั้น เป็นความจริงที่ไม่สนองตอบความสุขอันเกิดจากการประจักษ์ได้ด้วยกาย เราจะพบว่า แม้แต่ศาสนาก็เริ่มที่จะโอนเอียงมาเน้นสอนกันเรื่องของการสัมผัสและเอาวัตถุมานเป็นเหยื่อล่อให้เกิดความมัวเมาหมกมุ่นมากจนกตัญญูแล้ว ทั้งนี้เพราะการขาดความเข้าใจที่ถูกต้องแท้จริงตามหลักการสากลว่าความรู้ที่แท้จริงนั้น เป็นไปเพื่อความดีงามที่แท้จริงของชีวิต ดังนั้นหากเราที่ตั้งสติยั้งพิจารณาจิตใจตามหลัก

พุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงด้วยความ เป็นธรรมชาติพบว่า เป็นปรัชญาที่เริ่มจากจิตที่ประกอบ ด้วยเหตุผล ความรอบรู้เบิกบานในความพอดีแห่งตนเอง แสวงหาวิธีการที่จะสร้างความสมดุลระหว่างตนเองและ ธรรมชาติ หรือจิตและกาย และที่สำคัญในยุคปัจจุบัน คือ เศรษฐกิจและศีลธรรม ความเจริญทางวิทยาศาสตร์ที่มี ศีลธรรมควบคู่กันไป

ความหมายพุทธปรัชญา

คำว่า “พุทธปรัชญา” หมายถึง พระปัญญาของ พระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสสอนไว้และแนวความคิดที่ปราชญ์ เสนอแนะอธิบายเพิ่มเติมเพื่อให้เข้าใจถูกต้องตรงตาม พระปัญญา และพร้อมที่จะน้อมนำพิจารณาใช้แก้ไขปัญหา ชีวิตให้เป็นไปตามประสงค์ที่แท้จริงของพระพุทธองค์ ได้สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ทรงเป็น พระประมุขแห่งพระภิกษุสงฆ์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ องค์ที่ 19 ทรงนิพนธ์ สอนเราให้เรารู้เข้าใจความหมาย ของพระพุทธเจ้าในหลายประเด็นเท่าที่ปัญญาและ ประสบการณ์ของเราจะเข้าใจความหมายได้อย่างลึกซึ้ง ละเอียดอ่อนประณีตตามลำดับ มากน้อยแตกต่างกัน อย่างไร พระองค์ได้สอนไว้ความว่า “พระพุทธเจ้าได้ทรง อุบัติขึ้นในโลก ก็โดยที่ทรงบำเพ็ญธรรมขึ้นโดยลำดับ บริบูรณ์ด้วยมนุษยธรรม บริบูรณ์ด้วยธรรมแห่งเทพ แห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติธรรมให้พ้นจาก โลกที่ชั่วที่ต่ำทราม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดประณีตขึ้น โดยลำดับ จนถึงทะลุโลก คือ พ้นโลกเป็นโลกุตระธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพาน ขึ้นมาจึงได้ตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้า” (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆาสังฆปริณายก, 2538: 79) กระบวนการ ที่ดำเนินสู่ความเป็นมนุษย์ที่พ้นจากความทุกข์นั้นเป็น ความพ้นทางจิต จิตเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้พ้นจากอวิชชา เป็น ผู้ที่เบิกบานอย่างแท้จริง

ในด้านผู้รู้ฝ่ายตะวันตกนั้น มีปราชญ์หลายท่าน ที่แสดงมโนทัศน์เกี่ยวกับคุณค่าและความสำคัญของ พระพุทธปรัชญา เช่น คาร์ล กุสตาฟ จุง (Carl Gustav Jung, 1875-1961) ได้นิยามความหมายพุทธปรัชญา ความปรากฏว่า “พระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรง เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์มาก เป็นบุคคลที่มีตัวตนจริงใน ทางประวัติศาสตร์ ในฐานะที่เป็นนักศึกษาศาสนาเชิง เปรียบเทียบ จึงเชื่อมั่นว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนา ที่สมบูรณ์มากที่สุดเท่าที่โลกเคยพบเห็น คำสั่งสอน ของพระพุทธเจ้า ทฤษฎีวิวัฒนาการและกฎแห่งกรรม ที่ยิ่งใหญ่เหนือลัทธิอื่นอย่างห่างไกล”

ความหมายในพุทธปรัชญานี้เป็นความเข้าใจของ ผู้ที่ศึกษาและประพฤติปฏิบัติซึ่งอยู่ในขั้นของนักปราชญ์ ในที่นี้ขอนำเสนอบุคคลที่ดำเนินชีวิตที่เป็นผู้นำทางสังคม ท้องถิ่น ดังที่ผู้นำชุมชนในจังหวัดจะเข้เกรา โดยความรู้ รวบรวมจากการที่ได้รับรู้มาได้ทราบความของพุทธปรัชญา ดังนี้ “พุทธปรัชญาหมายถึงความรอบรู้ ความเข้าใจ ความจริงอันประเสริฐ อริยสัจ 4 มรรคมีองค์แปด ความรอบรู้ในกฎเกณฑ์ธรรมชาติ ทั้งทางด้านทฤษฎีและ การปฏิบัติสามารถนำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์สุขและ พ้นจากความทุกข์ได้” (ประมวล น้อยทรง, 2550: 98)

อย่างไรก็ตามความคิดเห็นของมนุษย์นั้นย่อมมี ความหยاب ความละเอียด ประณีต ลึกซึ้งแตกต่างกัน การแสดงออกทางพฤติกรรมของมนุษย์ที่ว่าดีก็มีหลากหลายชั้นหลายมิติหรือหลายบทบาท หลักพุทธปรัชญา เพียงข้อใดข้อหนึ่งจึงมิใช่การสนองตอบต่อการดำเนินชีวิต ของผู้ปฏิบัติตามได้เพียงด้านเดียวเท่านั้น แต่หลักธรรม จะมีความละเอียดลึกซึ้งไปตามลำดับของสภาวะจิตใจ ที่ละเอียดไปตามลำดับ เช่น คุณธรรมที่เป็นเครื่อง ผูกมิตรไมตรีให้กับบุคคลไว้วางใจ มีความสมัครสมาน สามัคคีกันที่เรียกว่า สังคหัตถ์ 4 อันมี ทาน การให้ ปิยวาจา การพูดจาไพเราะอ่อนหวาน สมานสามัคคี

ให้เกิดไมตรีรักใคร่ฉันท์ถ้อยกันและกัน อุตถจริยา การปฏิบัติตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวม สมานัตตา การปฏิบัติตนสม่ำเสมอ ตามความเหมาะสมแก่ฐานะ มีการละเว้นอบายมุขทุกประการ เป็นต้น

ความหมายปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเป็นปรัชญาที่เกิดจากพระปัญญาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระกรุณาธิคุณต่อพสกนิกรของพระองค์ที่มีเพิ่มขึ้นโดยลำดับ แต่ประเทศชาตินั้นยังมีขอบเขตเท่าเดิม การดำเนินชีวิตโดยการใช้ความคิด ความรู้ในหลักของสหวิทยาการอันเป็นความรู้ที่จะตอบสนองความต้องการของชีวิตรอบด้าน เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขปัจเจกบุคคลและในอนาคต และเป็นไปเพื่อการพัฒนาสังคมได้อย่างสมดุลยั่งยืนดังพระราชดำรัสตรัสสอนไว้ว่า

“ขอให้ทุกท่านมีความปรารถนาที่จะให้เมืองไทยพออยู่พอกิน มีความสงบและทำงานตั้งอธิษฐาน ตั้งปณิธานในทางนี้จะทำให้เมืองไทยพออยู่พอกิน ไม่ใช่ว่าจะรุ่งเรืองอย่างยอด แต่ว่ามีความพออยู่พอกิน มีความสงบเปรียบเทียบกับประเทศอื่นๆ ถ้าเรารักษาความพออยู่พอกินนี้ได้ก็จะยอดยิ่งยวดได้ ฉะนั้น ถ้าทุกท่านซึ่งถือว่ามีความคิดและมีอิทธิพล มีพลังที่จะทำให้อื่นๆ ซึ่งมีความคิดเหมือนกัน ช่วยกันรักษาส่วนรวมให้อยู่ดีกินดีพอสมควร ขอย้ำพอสมควร พออยู่พอกิน มีความสงบ ไม่ให้ผู้อื่นมาแย่งคุณสมบัตินี้จากเราไปได้ ก็จะเป็นของขวัญวันเกิดที่ถาวรที่จะมีคุณค่าอยู่ตลอดเวลา” (อภิชาติ พันธเสน, 2549: 107)

โดยความเป็นจริงแล้วพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราทุกท่านนั้น พระองค์ทรงเป็นบ่อเกิดของความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่ถูกต้องทุกด้านในการดำเนินชีวิตของพสกนิกรทุกหมู่เหล่าของประชาชน พระราชดำรัสเกี่ยวกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงแห่งพระองค์นั้น ถ้าเราพิจารณาด้วยดีแล้วจะเห็นได้ว่า

พระองค์ตรัสไว้ครอบคลุมทุกด้านในการดำเนินชีวิตและเหมาะสมกับทุกคนทุกอาชีพที่มีใช้เน้นเพียงกลุ่มชนใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น แต่อยู่ที่ความศรัทธาในตัวเราเองว่าเราสามารถที่จะน้อมนำหลักธรรมที่พระองค์ตรัสแล้วนั้นมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตแห่งตนได้ตลอดเวลาทุกอาชีพทุกชนชั้นและทุกสถานที่ ด้วยความเพียรพยายามการมีสติรู้เท่าทันในบทบาทและหน้าที่แห่งตนและสังคมที่เป็นอยู่ด้วยความตั้งมั่นหาทางที่จะให้เกิดผลสำเร็จของเราเองได้ซึ่งหลักธรรมเหล่านี้ มักจะเรียกเสมอว่า “หลักปรัชญาเศรษฐกิจ” แต่ความเข้าใจที่แท้จริงนั้น เราพึงสำนึกว่าพระราชดำรัสของพระองค์ทุกเรื่องทุกด้านทุกสถานการณ์และสถานที่นั้น เป็นบ่อเกิดของปัญญาที่จะแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตของผู้เลือกหลักธรรมนั้นไปใช้ให้ถูกต้องเหมาะสมกับตนเองอย่างไร ซึ่งเมื่อเรานำไปปฏิบัติแล้วย่อมเป็นผู้เข้าใจโลกและชีวิตว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าทั้งตนเอง และสังคมเป็นต้น ดังพระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ตรัสในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2539 ความว่า

“การรักษา ความสมบูรณ์แข็งแรงของร่างกายเป็นปัจจัยทางเศรษฐกิจที่ดีและสังคมที่มั่นคงเพราะร่างกายที่แข็งแรงนั้น โดยปกติจะอำนวยผลให้สุขภาพจิตใจสมบูรณ์ด้วยและเมื่อมีสุขภาพสมบูรณ์ดีพร้อมทั้งร่างกายและจิตใจแล้วย่อมมีกำลังทำประโยชน์สร้างสรรค์เศรษฐกิจและสังคมของบ้านเมืองได้อย่างเต็มที่ ทั้งไม่เป็นภาระแก่สังคมด้วย คือเป็นผู้สร้าง มิใช่ผู้ถ่วงความเจริญ” (กระทรวงมหาดไทย, 2550: 39)

ความสัมพันธ์แห่งหลักพุทธปรัชญากับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

กระบวนการแห่งความสัมพันธ์ในที่นี้เป็นหลักการที่สืบเนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน อันเกิดจากจิตและกายได้เข้าใจในหลักปรัชญาส่วนหนึ่งแล้วย่อมมีพฤติกรรม

ที่เกิดเป็นความสมบูรณ์ทั้งตามหลักพุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เราอาจเรียกบุคคลที่มีพฤติกรรมเช่นนี้ว่าเป็นคนดีมีคุณธรรมมีความงดงามในหมู่สังคมที่ครบสมบูรณ์ตามลำดับ 3 ประการ คือ

1. หลักความพอประมาณ

ความพอประมาณย่อมเกิดขึ้นได้เพราะความรอบรู้ในตนเอง ความต้องการ การเป็นอยู่ กำลังความสามารถของตนเอง และความรู้ประมาณในตนเองเข้าใจธรรมชาติของตนเองอย่างแท้จริง = รู้ตน + รู้ประมาณ (ญาณวิทยากับคุณค่าในตนเอง) หมายความว่า การจะทำอะไร สิ่งใดก็ตาม ให้ผู้นำชุมชนพิจารณาต้นทุนของตนเสียก่อน ว่ามีอะไรหรือมีอยู่เท่าไร ซึ่งต้นทุนนี้อาจเป็นทั้งทรัพย์สิน สิ่งของ รวมไปถึงความรู้ประสบการณ์ แล้วกระทำไปตามต้นทุนที่มีอยู่จริงนั้น ไม่เสี่ยงผลผลิตจนเกินตัว ไม่ก่อหนี้สินโดยไม่จำเป็น (ความพอประมาณ)

2. ความมีเหตุผลความรู้ในเหตุที่เป็นอยู่

สภาวะความเป็นอยู่แห่งตัวตนของตนเองว่าเป็นมา เป็นอยู่ และจะเป็นไป = ความรู้เหตุ + ความรู้ในผลที่เป็นอยู่ ที่เป็นมาและที่จะเป็นผู้นำชุมชนที่แท้จริงต้องเป็นคนที่ต้องแสวงหาความรู้ในสิ่งที่ทำให้รู้จริง และเลือกกระบวน วิธี เครื่องมือ อุปกรณ์ ให้มีความเหมาะสมกับต้นทุนที่มีอยู่นั้น (ความมีเหตุผล)

3. การสร้างภูมิคุ้มกันที่ดี

หลักการของความถูกต้อง เป็นจริงปฏิบัติตามในการดำเนินชีวิตได้ = ความรู้กาลเวลาที่ถูกต้องเหมาะสม + ความรู้บุคคล ว่าเป็นคนดี มีความรู้ความสามารถเช่นใดอย่างไรบ้าง + ความรู้ชุมชน ชุมชนนั้นเป็นอยู่อย่างไรมีวัฒนธรรม ความเชื่อ ภูมิปัญญา ความรู้การดำเนินชีวิตเศรษฐกิจเป็นอยู่อย่างไร และในที่สุดคนที่ผู้นำชุมชนจะต้องคอยติดตามความเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ อยู่เสมอ ต้องคอยปรับปรุงการดำเนินการต่างๆ ให้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้นสิ่งที่ทำอยู่อาจจะล้าสมัย ไม่เป็นที่ยอมรับและต้องการ สุดท้ายอาจจะ

ล่มสลายได้ ในหลักการที่ได้รับจากการวิเคราะห์นี้ความสำคัญอยู่ที่การพิจารณาเพื่อน้อมนำสู่การปฏิบัติที่ได้จริง และโดยความเป็นจริงแล้ว หลักการเหล่านี้อยู่ที่ความมีสติอยู่ในสถานะใดในขณะนั้น ความดีที่กระทำอยู่จึงมองด้วยปัญญาได้ในหลายประเด็น เรียกว่า ความดีที่ดีที่สุดนั้น ยังต้องมีเงื่อนไขในด้านสถานที่ บุคคล และเวลาเป็นองค์ประกอบในการแสดงออกเพื่อเป็นการถ่ายทอดสู่สังคม

ในหลักการที่เกิดความสัมพันธ์กันนี้ เราย่อมมองย้อนเห็นได้หลายมุม แต่ในที่นี้เราพบประเด็นแรกคือตัวเราเอง การพัฒนาตนเองให้เป็นผู้ที่มีความรอบรู้ เป็นผู้มีคุณธรรมตามหลักศาสนาในขั้นพื้นฐาน เพราะทุกศาสนามีสอนไว้แล้ว จากนั้นจะเกี่ยวข้องกับความจำเป็นอยู่การดำเนินชีวิตให้มีคุณค่าเป็นประโยชน์และความสุข ซึ่งจะเกิดจากกินดีอยู่ดีซึ่งจะเกี่ยวข้องโดยตรงกับเศรษฐกิจถ้าเราตั้งข้อสังเกตพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าก่อนที่จะตรัสรู้ก็ได้รับข้าวรูปายาสของสุชาดาและเสวยข้าวอัมมิสุภาพกายที่ดีก่อน จึงมีสุขภาพจิตที่เข้มแข็งมีพระกำลังในการบำเพ็ญเพียรจนตรัสรู้เป็นพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ในกรณีนี้เราย่อมเข้าใจได้โดยตัวเราเองว่าพระเจ้าอยู่หัวของเรา ย่อมปรารถนาที่จะทำให้พสกนิกรของพระองค์ให้เป็นอยู่อย่างมีความสุขได้ตามอัธยาศัยของตนเอง อันจะได้ทำคุณความดีแก่คนรอบข้างของชุมชนแก่สังคมและประเทศชาติในที่สุด

บ่อเกิดความรู้พุทธปรัชญากับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงต่อสังคม

ความรู้เป็นเครื่องมือที่ทำลายความรู้ไม่รู้ทุกประการในด้านปรัชญาเรียกว่า ญาณวิทยา ความรู้ย่อมคู่กับความดีที่เรียกว่า จริยศาสตร์ ความดีย่อมต้องเกี่ยวกับความงดงามที่เรียกว่า สุนทรียศาสตร์ ความรู้ ความดี ความงดงามย่อมต้องเป็นความจริงจึงจะสามารถดำเนินชีวิตให้สำเร็จเป็นไปตามความจริงที่แท้จริงได้ ในพุทธปรัชญาได้แสดง

สิ่งที่มาของความรู้ไว้ สามประการคือ ทางการฟัง ทางการคิด และทางการภาวนาโดยการลงมือปฏิบัติตาม ในที่นี้ ผู้เขียนขอแนะนำแหล่งที่มา หรือบ่อเกิดของความรู้เกี่ยวกับพุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยสาเหตุ ดังต่อไปนี้

1. ความรู้ที่ได้มาจากแหล่งผู้รู้หรือธาตุรู้ที่บริสุทธิ์ ผ่องใสไร้การครอบงำ ซึ่งความรู้เสียทั้งหมดเป็นความรู้ที่ประกอบด้วยภาวะที่ประเสริฐสูงสุดอย่างไม่กลับคืนมา ซึ่งความรู้ก็เลยตลอดนิรันดร์ความรู้นี้เป็นความเข้าใจในสังขารที่แท้จริง

2. ความรู้ที่เกิดจากการสำนึกด้วยอันเกิดจากการจดจำในเหตุการณ์ที่มีผลกระทบกระเทือนต่ออารมณ์และจิตใจ กระตุ้นให้การตื่นอย่างไม่มีวันดับเมื่อยังมีได้ดำเนินการให้สำเร็จดังงามและเป็นไปตามความเป็นจริง เรียกว่า เป็นการเกิดประกายแห่งธาตุรู้ภายในที่คลุกเคล้ากับหลักการอันเป็นคุณธรรมที่สำนึกในความรับผิดชอบต่อหน้าที่ที่กระทำอย่างถูกต้อง

3. ความรู้ที่เกิดจากได้การศึกษา ได้เห็น ได้ยินได้ฟัง จากข้อมูลแล้วดวงจิตที่บริสุทธิ์เกิดความพินิจพิจารณาทั้งด้วยอารมณ์ ด้วยเหตุผล เกิดจากการพิจารณาด้วยหลักการของเหตุผลที่ปราศจากซึ่งอารมณ์แล้วเกิดเป็นองค์ความรู้ที่มีความสมบูรณ์ขึ้นมา

4. ความรู้ที่เกิดจากการพินิจแล้วลงมือปฏิบัติและได้สัมผัสจากเหตุการณ์นั้นๆ เราเข้าใจในลักษณะของการประจักษ์ด้วยตัวเราเอง เพราะความรู้ที่ผ่านการคิดพินิจพิจารณาหรือคิดแล้วนั้นขึ้นอยู่กับความคิดในขณะนั้นๆ ถ้าสามารถควบคุมความคิดให้คิดดี ทำดีได้อย่างต่อเนื่อง ก็จะเป็นคนดีมีคุณภาพ คำว่า คุณภาพ คือ คุณธรรมจะสูงส่งหรือเป็นยอดมนุษย์ (เอกชัย จุลจาริตต์, 2551: 36)

5. ความรู้ที่ได้จากผู้รู้ที่ผ่านกระบวนการทฤษฎี

และปฏิบัติมาแล้วและการนำเสนอเพื่อถ่ายทอดโดยการจัดกิจกรรมอบรมสั่งสอนดำเนินการให้เป็นแบบอย่างเป็นขั้นตอนต่อไป

กระบวนการทั้งห้าขั้นตอนนี้ เกิดได้โดยการฟัง การคิด การถาม และการลงมือปฏิบัติตามหลังจากพินิจพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนด้วยจิตของเราเองแล้ว อยู่บนพื้นฐานของความรู้ ความดี ซื่อสัตย์สุจริต อดทน กล้าหาญ กตัญญูและเอื้ออาทรของปัญญาที่ประกอบด้วยเมตตาธรรมดังที่ความปรากฏในหนังสือสารัตถแห่งชีวิตว่า ปัญญาเป็นเครื่องมืออันสำคัญสำหรับชีวิตของความเป็นมนุษย์ ในทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงการเกิดปัญญา ไว้ 3 ทาง คือ

1. *จิตตามยปัญญา* ปัญญาเกิดแต่การคิด การตรikirตรองหาสาเหตุ การคิดพิจารณาหาเหตุผล การสังเกต การไตร่ตรอง ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ

2. *สุตมยปัญญา* ปัญญาที่เกิดแต่การสดับตรับฟัง การศึกษาค้นคว้าเล่าเรียนจากครูบาอาจารย์และการศึกษาค้นคว้าจากตำรารับตำราอยู่เสมอ

3. *ภาวนามยปัญญา* ปัญญาเกิดแต่จากการฝึกอบรมหรือการพิจารณาตรikirตรอง และมีกรลงมือปฏิบัติจริงๆ เป็นภาคทฤษฎีแล้วปฏิบัติตามได้ เกิดขึ้นหลังจากได้คิดได้ศึกษาเล่าเรียนมาแล้ว เพื่อปรับปรุง พัฒนาชีวิต และสังคมให้ดียิ่งขึ้น ในการศึกษาและการปฏิบัติธรรมนั้น พระพุทธองค์ตรัสถึงเรื่องปัญญาว่า มีความสำคัญมาก เรา จะเห็นได้จากการที่พระศาสดาสัมมาสัมมาพุทธเจ้าตรัสถึงความเห็นชอบ เป็นอันดับแรกความดำริชอบเป็นอันดับตามมา (ประมวล น้อยทรง, 2550: 86)

ดังนั้น การเข้าใจความหมายของพุทธปรัชญาที่เป็น บ่อเกิดของการพัฒนาชีวิตอย่างถูกต้องตามวัตถุประสงค์แห่งความเป็นจริงที่แท้จริง จึงเป็นวัตถุประสงค์ขั้นพื้นฐานของการเข้าใจโลกและชีวิตตรงหลักสังขารอย่างแท้จริงได้

คุณธรรมขับเคลื่อนพุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

หลักธรรมอันเป็นพลังรองรับและขับเคลื่อนชีวิตมนุษยชาติ นั้น มีปราชญ์และผู้รอบรู้นำเสนอไว้หลากหลายประการ แต่ในที่นี้ เราพบว่าพระพุทธองค์ทรงตรัสไว้มี 5 ประการ และเรามักจะพูดว่าในความเข้าใจหรือกล่าวเสมอว่า “*ความรู้คู่คุณธรรม*” มีผู้รู้และเข้าใจอย่างลึกซึ้งในหลักพุทธธรรมหมวดนี้และได้อธิบายโดยการเปรียบเทียบความรู้คู่คุณธรรมนี้เสมือนเป็นม้าขาว 5 ตัว ที่ลากรถเพื่อดำเนินชีวิตไปให้ถึงเป้าหมายได้อย่างที่ตั้งเป็นอุดมคติเอาไว้ ไม่ว่าจะเป็นด้านคติโลกหรือศีลธรรม ย่อมต้องการหลักพุทธธรรมที่จะเป็นเครื่องมือในการขับเคลื่อนชีวิตได้เป็นอย่างดี ซึ่งเราอาจจะสรุปจาก 5 ประการ เป็นสองส่วนได้ดังนี้ คือ *ความรู้คู่คุณธรรม* โดยมาทำจากความเข้าใจให้ถูกต้องได้ดังนี้

ศรัทธา ความเชื่อมั่น (ในพระรัตนตรัย) และความเลื่อมใส นั้น การคิดเพื่อประยุกต์ใช้ในที่นี้หมายถึงความถูกต้องเป็นธรรมที่เรียกว่า หลักธรรม หรือความยุติธรรม หรือคุณธรรม ที่เกิดขึ้นในตน ในสังคม ในประเทศชาติ วิริยะ ความเพียรพยายามที่จะดำเนินการต่างๆ ให้เกิดผลสำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้อย่างถูกต้องดีงามเป็นจริง แล้วนั้น ทั้งสองประการนี้ เรียกว่า คุณธรรม

สติ ความมีสติตกเตือนตนเองอยู่เสมอว่าเป็นใครทำอะไรอยู่อย่างไร มีเป้าหมายเพื่อสิ่งใด ดำเนินการถึงไหน สามีมีความสงบมั่นคงอย่างแน่วแน่ไม่เปลี่ยนเป้าหมายที่ตั้งเอาไว้ดีแล้ว และใช้หลักการความรู้ความรอบรู้ศึกษาหาเหตุผลเพื่อดำเนินการสำเร็จด้วยการเรียนรู้อยู่เสมอ เรียกวมทั้งสามประการนี้ว่า ความรอบรู้หรือความรู้ (ประมวล น้อยทรง, 2550: 40)

เมื่อกล่าวถึงหลักพุทธปรัชญา เราจะย่อมมองไปสู่บ่อเกิดของความรู้ที่แท้จริง ความดีที่ไม่มีสิ่งอื่นใดมาหักล้างหรือเปลี่ยนแปลงได้ เพราะเป็นความดีที่แท้จริง

ยุติธรรมอันเกิดจากการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ในวันเดือนเพ็ญเดือนวิสาขปุณมี ก่อนการประกาศความรู้ที่แท้จริงในครั้งนั้น แสงสว่างแห่งปัญญาของพระองค์ได้ทำลายความมืดบอดแห่งสรรพชีวิตของเหล่าสรรพสัตว์ เกิดดวงตาที่บรรเจิดจ้าที่ถูกปกคลุมด้วยอวิชชามาเป็นเวลาอันยาวนานนั้นเสียได้ให้กลับกลายเป็นผู้มีวิชาเห็นอนาคตและความหวังเป็นพลังให้กับทุกชีวิตไม่ว่าจะอยู่ในสถานภาพ ตำแหน่ง ชนชั้น เขตแคว้นแดนใด เมื่อเขาได้สดับพระสัทธรรมของพระองค์แล้วความหวังแห่งชีวิตย่อมสำเร็จสมความปรารถนา คือพบกับความเกษมสุขแห่งชีวิตทั้งชั้นพื้นฐาน ชั้นกลางและชั้นสูงสุดแท้จริงจากนั้นเป็นต้นมาถึงกาลปัจจุบันนี้ พุทธปรัชญาอันเป็นหลักแห่งความรู้ ความดี ความงดงาม ความยุติธรรมตามความเป็นจริงนั้นได้เป็นหลักที่พึงให้มนุษย์ได้น้อมนำมาประพฤติปฏิบัติขัดเกลาตนให้เป็นไปตามหลักการที่แท้ของพระพุทธองค์ คือ การละเว้นการนำจิตเข้าไปคลุกเคล้าเสพเอาความไม่ดีทั้งปวง แต่กลับให้เข้าไปคลุกเคล้าซึมซับเสพเอาความดีทุกประการ และเมื่อปฏิบัติได้เช่นนั้นแล้ว ย่อมจะพินิจด้วยปัญญาอันถูกต้อง เพื่อไม่ยึดติดในฝั่งทั้งสองที่เรียกว่าการน้อมจิตเพื่อความบริสุทธิ์ ผุดผ่องใสของจิตแห่งตนให้พ้นมลทินเสียได้

ในด้านปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนั้น เราเริ่มรู้เกิดความสนใจ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอันเป็นที่รักของปวงชนชาวไทยทั้งมวลได้มีพระราชดำรัสตรัสอยู่เป็นเวลานาน ผู้เป็นปราชญ์ได้น้อมนำมาพินิจแล้วรู้เข้าใจถึงการดำเนินงานตามหลักของปรัชญานั้นได้ และมีการเผยแพร่ติดตามน้อมนำสู่ภาคปฏิบัติในการดำเนินชีวิตตลอดทั้งผลงานอันเป็นตัวอย่างที่พระองค์ทรงมีพระราชดำริตามภาคต่างๆ การกระจายเครือข่ายการเรียนรู้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงได้เริ่มเป็นที่แพร่หลายเข้าสู่ภาครัฐ เอกชน ตลอดจนทั้งการกระจายสู่ชุมชนและชาวบ้าน โดยเฉพาะทางด้านการพัฒนาจังหวัดและอำเภอ ได้มีการน้อมนำมาพินิจเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจและร่วมเรียนรู้รับรู้ปัญหา แลกเปลี่ยนสร้างเครือข่าย

ผลร่วมกันจึงเกิดความรู้สึกแจ้ง ในจำนวนหลายกลุ่มองค์กรนั้น มีสำนักงานสภาวิจัยแห่งชาติร่วมอยู่ด้วยและได้มีการส่งเสริมสนับสนุนเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ที่ถูกต้องแก้ปัญหาได้โดยการนำองค์ความรู้สู่การปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหาชีวิตได้จริง

ประโยชน์แห่งความเข้าใจในหลักพุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

ในปัจจุบันองค์กรพัฒนาสังคมและประเทศชาตินั้นเป็นที่น่ายินดีแต่ไม่ควรประมาท นั่นคือ ประชาชนชาวไทยหลายภาคส่วนเริ่มมีการสนใจพร้อมที่จะเรียนรู้เพื่อประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของตนเอง ผลความสัมพันธ์แห่งมโนทัศน์ของหลักพุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงย่อมเกิดเป็นมรดกทางพฤติกรรมซึ่งมีองค์ประกอบด้านต่างๆ ของพัฒนาการของตนเพื่อเป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพที่เป็นอยู่อย่างพอเพียงได้ ดังต่อไปนี้

1. *ในด้านรูปธรรม* หมายถึง สภาพความเป็นอยู่ทางกายภาพ ตลอดทั้งรูปร่างหน้าตา ทรุดทรนง ท่าทางการเดิน เป็นต้น บุคลิกภาพด้านกายภาพนี้เป็นสิ่งประจักษ์กันโดยทั่วไปที่ผู้อื่นสัมผัสและมองเห็นได้ แต่ผู้ที่รู้และเข้าใจอย่างลึกซึ้งคือบุคคลที่อยู่ในเส้นทางชีวิตเดียวกันสนใจและให้ความสำคัญเชื่อมั่นและศรัทธาอย่างมีปัญญาที่ถูกต้องพร้อมที่จะเรียนรู้และแลกเปลี่ยนเรียนรู้หรือถ่ายทอดให้กับบุคคลที่อยู่รอบข้าง

2. *ในด้านวาจา* หมายถึง การสำรวมระมัดระวังในการใช้ถ้อยคำ โดยความเป็นจริงแล้ววาจานับว่าเป็นประตูไปสู่ความสำเร็จหรือความล้มเหลว น้ำเสียงเป็นสื่อซึ่งผู้อื่นจะรับรู้ได้โดยการฟัง ลักษณะต่างๆ สะท้อนบุคลิกภาพแห่งความสงบสุขออกมาจากภายในที่ไร้ความโลภ ความโกรธและความลุ่มหลง เช่น การพูดจาน่าฟังเป็นความจริงซึ่งทางออกจากปัญหาและให้กำลังใจในการแก้ไขปัญหาชีวิต ในขณะเดียวกัน ก็มีจิตนอบน้อมไปเพื่อพร้อมที่จะรับฟังปัญหาของบุคคลที่อยู่รอบข้างเพื่อจะให้

ได้มีโอกาสเรียนรู้และเสนอแนะแนวทางการแก้ไขปัญหาในการแก้ปัญหาด้วย ดังนั้น บุคลิกภาพทางวาจาที่ดีย่อมหมายถึงการพูดจาด้วยน้ำเสียงนุ่มนวล น่าฟังเป็นมิตร และได้สาระมีเหตุผล “ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงจะทำความเจริญให้แก่ประเทศได้ แต่ต้องมีความเพียรแล้วต้องอดทน ต้องไม่ใจร้อน ต้องไม่พูดมาก ต้องไม่ทะเลาะกัน ถ้าทำด้วยความเข้าใจ เชื่อว่าทุกคนจะมีความพอใจได้” (พระราชดำรัส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทาน ณ วันที่ 4 ธันวาคม 2541)

3. *ในด้านจิตใจ* หมายถึง ที่ประกอบด้วยความรู้สติปัญญา หมายถึง ความสามารถทางการคิดแก้ปัญหาอย่างถูกต้องด้วยความรู้แจ้งตรงตามหลักแห่งสัมมาทิฐิ คือ เป็นผู้ที่มีความเห็นถูก คิดถูก พูดถูก กระทำถูกต้อง เลี่ยงชั่วถูกต้อง พยายามอย่างถูกต้อง มีสติชอบ และมีความตั้งมั่นแน่วแน่ในทางที่ถูกต้องดังอย่างแท้จริง ความมีไหวพริบ ความสามารถที่จะปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นทำงานทุกด้านได้อย่างเหมาะสมเป็นความสมปรารถนา ประโยชน์สุขแห่งตนเองได้ เป็นผลของความคิดเป็นรู้จักคิด คิดแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ดี แสดงออกหรือตอบสนองตอบผู้อื่นได้อย่างมีศรัทธาและปัญญาอย่างทัดเทียมเท่ากันและกัน ทันต่อกาล ที่เราเรียกว่า ความรู้ นำสู่การปฏิบัติขัดเกลาจิตตนจนเป็นความรู้คู่คุณธรรมขั้นพื้นฐาน ขั้นกลางและขั้นสูงสุด

4. *ในด้านอารมณ์* หมายถึง การมีอารมณ์ดี ประกอบด้วยความเมตตา กรุณาบ่อเพาะด้วยปัญญา อันเป็นมรดกของพุทธปรัชญาและบรรพบุรุษแล้ว มีความสำนึกในหน้าที่ความคงเส้นคงวา ไม่วู่วาม เอาแต่อารมณ์ จุนเจียวโกรธง่าย หรือบางคนมีอารมณ์ร้ายแรงมากกว่าอารมณ์อื่น หรือบางคน เครียด เศร้า ขุ่นมัว หม่นหมองอยู่เสมอ เพราะหลักพุทธปรัชญาได้สอนให้เข้าใจในหลักของสังขธรรม ผู้เข้าใจในสังขธรรมย่อมยกจิตเหนืออารมณ์ได้ เมื่อไม่สามารถควบคุมเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสมมติได้

5. ในด้านความสนใจ หมายถึง ตั้งใจและเจตจำนงของแต่ละคนย่อมแตกต่างกันไปบางคนไม่สนใจพุทธปรัชญาหรือปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง บางคนเริ่มสนใจปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง แต่ไม่สนใจพุทธปรัชญา บางคนสนใจแต่พุทธปรัชญาแต่ไม่สนใจปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ทั้งสามประเด็นที่กล่าวมาถือว่าการพัฒนาชีวิตเป็นเสมือนคนตาบอดและตาดีด้านเดียว แต่ผู้ที่จะดำเนินชีวิตให้สำเร็จประโยชน์ในปัจจุบันและอนาคตหรือเรียกว่าตาดีทั้งสองข้าง คือ ผู้ที่สนใจทั้งพุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เปรียบเสมือนผู้ที่เอาใจใส่ทั้งร่างกายและให้ความสำคัญกับจิตใจ

6. ในด้านการปรับตัว หมายถึง เรามักจะได้ยินเสมอว่าการสร้างเกิดจากการเปลี่ยนแปลง และการเปลี่ยนแปลงคือการสร้าง ซึ่งจะเกี่ยวข้องระหว่างเส้นทางที่เป็นกุศลธรรมหรืออกุศลธรรม ตระหนัหรือฟุ้งเฟ้อ ฟุ้งเฟ้อหรือดำเนินอยู่ท่ามกลางระหว่างสองเส้นทางนี้ แต่ไม่ว่าจะอยู่ด้านใดมีผลต่อลักษณะของบุคลิกภาพ ถ้าใช้แบบที่ดีมีพฤติกรรมที่เหมาะสม สังคมยอมรับ จะอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข ตรงกันข้ามถ้าปรับตัวไม่ดีวางตัวในสังคมไม่เหมาะสม ย่อมมี ผลเสียต่อบุคลิกภาพด้านอื่นๆ ด้วย

7. ในด้านบทบาทและหน้าที่ความรับผิดชอบ หมายถึง หลักสากลที่ทุกๆ คนและทุกชนชาติภาษาย่อมจะต้องมีหน้าที่ในการศึกษาและปฏิบัติเพื่อให้ได้ปัจจัยขั้นพื้นฐาน คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค และที่อยู่อาศัย การสร้างความสงบสุขให้แก่จิตใจของตนโดยการได้มาซึ่งความเที่ยงธรรม ยุติธรรม ดังนั้น หน้าที่จึงเป็นเครื่องกำหนดบทบาทขอบเขตความรับผิดชอบเป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่มนุษย์ทุกคนปรารถนานั้นคือ ความสันติสุขของคนและมนุษยชาติ

บทสรุปส่งท้าย

เมื่อทำความเข้าใจในหลักพุทธปรัชญาและปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงอย่างแท้จริงแล้ว ย่อมพบและเข้าใจได้โดยหลักการและความเป็นจริงว่าปรัชญาทั้งสองนั้นมีความสอดคล้อง ส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน ปรัชญาทั้งสองสอนให้มนุษย์เห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์ ส่งเสริมสนับสนุน เสรีภาพของมนุษย์ ในทางที่ถูกต้องดีงาม มีความสมดุลทั้งวัตถุและนามธรรม

ในพุทธปรัชญานั้น มีเรื่องที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเกี่ยวกับความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ นั้นเป็นการสอนให้เห็นความสมดุลของร่างกายและจิตใจ เพราะเราจะต้องใช้ร่างกายของเราให้เกิดประโยชน์และคุณค่ามากที่สุด ใช้ไปในทางที่ดีสอดคล้องสัมพันธ์กัน เกื้อหนุนในการบำเพ็ญแต่สิ่งที่เป็นกุศลธรรมนำความสุขมาสู่สังคมด้วยความบริสุทธิ์ใจ ดังความที่กรมหลวงสงขลานครินทร์ผู้เป็นพระบรมราชชนกในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรา และเป็นพระบิดาแห่งวงการแพทย์ไทย มีพระดำรัสเรื่องการทำความดีและประโยชน์จากการทำความดีเอาไว้ว่า “ขอให้ถือประโยชน์ส่วนตัวเป็นที่สอง ประโยชน์ของเพื่อนมนุษย์เป็นกิจที่หนึ่ง ลาภ ทรัพย์ และเกียรติยศจะตกแก่ท่านเอง ถ้าท่านทรงธรรมะแห่งอาชีพไว้ให้บริสุทธิ์” แม้ในพุทธปรัชญาโดยพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสชี้ให้เห็นประโยชน์เพื่อบุคคลทั่วไปดังความในการประทานโอวาทให้กับสาวก 60 รูป เพื่อประกาศศาสนาดังความที่ว่า “พวกเธอจงเที่ยวจาริก เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่ทั่วทุกแห่ง และมนุษย์” (วิ.มहा. 4/32/32) แม้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมิได้กล่าวไปถึงเทวดา แต่ผู้มีปัญญาโดยชอบย่อมพิจารณาพิจารณาเห็นเองได้โดยไม่ต้องอธิบายอีกต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงมหาดไทย. (2550). **80 พรรษา 80 ปรัชญาชี้นำชีวิต**. กรุงเทพฯ: อาษารักษาดินแดน.
- คำแหง วิสุทธิธรรมากร. (2550). **จริยศาสตร์เพื่อชีวิตและโลกร่วมสมัย**. กรุงเทพฯ: คลังนานาวิทยา.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2548). **วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- ประมวล น้อยทรง. (2550). **สารัตถแห่งชีวิต**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- วิจิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร. (2546). **พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับปัญหาเศรษฐกิจของประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงดาว.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. (2538). **ธรรมคุณ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์.
- สมัคร บุรวาศ. (2542). **ปรัชญาของลัทธิเต๋า**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- สมัคร บุรวาศ. (2537). **พุทธปรัชญา: มองจากทัศนะทางวิทยาศาสตร์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม.
- สุเชาว์ พลอยชุม. (2537). **จริยศาสตร์แนวพุทธ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สุเมธ ตันติเวชกุล. (2549). **ใต้เบื้องพระยุคลบาท**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- อภิชัย พันธเสน. (2544). **พุทธเศรษฐศาสตร์: วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับศาสตร์สาขาต่างๆ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- อภิชัย พันธเสน และคณะ. (2549). **สังเคราะห์องค์ความรู้เศรษฐกิจพอเพียง**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).